

Марина МАРТИНОВА*

ПРОУЧАВАЊЕ БАЛКАНА У ИНСТИТУТУ
ЗА ЕТНОЛОГИЈУ И АНТРОПОЛОГИЈУ
РУСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА

Поштоване колеге, драги домаћини,

Најприје хоћу да се захвалим ЦАНУ као домаћину овог веома важног скупа. Везе између два наша народа трају вековима и сада су дошле у нову фазу. С обзиром на то, има смисла да детаљније разговарамо о научним везама између две наше академије. Своје иступање сам посветила етнографском истраживању Балкана у Русији, углавном пројектима Института за етнологију и антропологију који су везани за Балкан зато што је тај институт највећа установа у Русији која врши етнографско проучавање различитих народа и то у различитим деловима света.

Треба подвући да су руски научници почели истраживање југословенских народа много раније од настанка етнографских установа у Русији. Та традиција има вишевековно искуство. Услед историјских и политичких узрока, као и блискости култура (пре свега у вези са православљем), Србија и Црна Гора су увек интересовале руске научнике и друштвене делатнике, од којих су многи били словенофили. На Балкану су Руси такође од давних времена основано сматрани пријатељским народом. Јужни Словени добро познају руску културу.

А и руски истраживачи су већ у 19. в. добро познавали српску и црногорску историју и културу. Управо тада се активирају и продубљују политичке и културне везе између руског и јужнословенских народа. Узрок томе треба тражити пре свега у повећању интересовања широких

* Др Марина Мартинова, Институт за етнологију и антропологију Руске академије наука

кругова руског друштва према расту националноослободилачког покрета Јужних Словена, процесу формирања њихове државности и традиционалних култура. Водећа руска периодична штампа прве половине 19. в. објављује чланке и есеје, у којима се, поред чисто историјских података о Јужним Словенима, први пут наводе и етнографске слике начина живота, нарави, религије Срба, Црногораца, Хрвата, Словенаца, Бошњака.

У то се време успостављају тесни контакти представника руске науке и културе с познатим друштвеним делатницима и научницима у словенским земљама – Џ. Добровским, П. Џ. Шафариком, В. Ганком, Е. Копитаром, Вуком Караџићем, Станко Вразом, И. Кукулевичем-Сакцинским и тако даље. У првој половини 19. в. акумулирање знања различитих врста у Русији, између осталог етнографских, о страним словенским народима резултирало је систематским и продубљеним освешћивањем проблема повезаних с њиховом историјом, језицима, религијом и културом. Познати руски друштвени делатници и научници-слависти из тог времена, као што су И. И. Срезневски, В. И. Григорович, П. И. Прејс, Н. И. Надеждин, М. П. Погодин, П. А. Ровински и многи други, који су обишли јужнословенске земље, испољавали су према њима посебну заинтересованост, свесни блиског сродства и значаја познавања словенских народа.¹

40-их година 19. столећа било је објављено неколико путописа о Црној Гори. 1847 године – књ. А. Н. Попова „Путовање у Црну Гору”. Једним од најзначајнијих радова о Црној Гори у нашој земљи може се сматрати рад Павла Ровинског „Црна Гора у прошлости и садашњости” у три дела (прва књ. објављена 1888, трећа – 1915). Тако су се Руси могли упознати са историјом, фолклором и обичајима Црногораца.

Управо перцепција многих елемената традиционалне културе балканских народа и становника Русије као сличних водила је томе да су организатори Прве сверуске етнографске изложбе, одржане у самом центру Москве пре 142 године, 1867. године, учинили све да би на њој били представљени предмети свакодневног живота становника Балкана. Та је изложба постала маркантни догађај у историји не само руске већ и стране етнографске науке. Изложба, организована од стране Друштва љубитеља природних наука, антропологије и етнографије при Московском универзитету, изазвала је огромно интересовање. За 2 месеца изложбу је посетило око 90 хиљада људи. Улазећи у изложбене просторије, посети-

¹ Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян. Москва, 1988.

оци су упознавали необичан свет. У њему су се на позадини природних рељефа, који су одражавали сваки представљени регион, сеоских кућа и привредних грађевина налазили манекени, одевени у народне ношње различитих народа Русије и других словенских земаља. На изложби је било демонстрирано око 300 манекена у народним ношњама, 450 комплета одеће, 1200 предмета свакодневног живота. Широко су били представљени и предмети живота Јужних Словена. Знатан део ове колекције је сачуван све до дан-данас у Руском етнографском музеју у Санкт Петербургу. Научници истичу да су многи њени експонати јединствени јер ношње нису сачуване у својој отаџбини.²

Историјату етнографске славистике посвећени су радови Марине Керимове. Она је истраживала у руским архивама материјале о Јужним Словенима и објавила монографију *Јуџословенски народи и Русија. Етнографски сјжеи у руским њубликацијама и документиима из њрве њоловине XIX века*³, неколико радова на основи архиве породице Харузиних, који садрже податке о традицијама становника Балкана у 19. в.⁴ Из њених публикација може се сазнати о радовима руских научника, путника и друштвених делатника из тог периода.

У 20. в. истраживање југословенских народа у руској традицији настављено је на бази већ формиране нове науке, етнографије. Важним центром истраживања етнографије Словена постао је од првих дана његовог постојања Институт етнографије Академије наука СССР. Институт за етнологију и антропологију Руске академије наука, који се све до 1990. године називао Институт етнографије, основан је 1933. године на бази Музеја етнографије у Санкт Петербургу, док је његов московски део био формиран 10 година касније. Од 1990. године су Музеј етнографије Петар Велики у Санкт Петербургу и Институт етнологије и антропологије у Москви две самосталне научне установе.

² М. Керимова. Императорское общество любителей естествознания, антропологии и этнографии и судьба его архива / Этнографическое обозрение. 2007, №1.

³ М. Керимова. Югославянские народы и Россия. Этнографические сюжеты в русских публикациях и документах первой половины XIX века. Москва, ИЭА РАН, 1997.

⁴ М. Керимова. Научное наследие этнографов Харузиных (по новым архивным материалам / „Вестник архивиста”, 2005, № 5–6; М. М. Керимова, О. Б. Наумова А. Н. Харузин – этнограф и антрополог/ Репрессированные этнографы. Москва, 2002. М. Керимова. Семья этнографов Харузиных и их эпистолярное наследие / Этнографическое обозрение. 2003 № 4; М. Керимова. Н. Н. Харузин и В. В. Кандинский / Этнографическое обозрение, 2007, № 6.

Не би смео да се не помене фундаментални рад који све до сада остаје један од најопширних приказа културе и начина живота становништва свих земаља у свету, између осталих и Балкана – енциклопедијско издање у више књига, штампано 1964. г. у Москви, под редакцијом руских научника Сергеја Токарева и Николаја Чебоксарова Народи Света. Етнографске студије.⁵ У тому Народи иностране Европе читав одељак је посвећен народима Југославије. Он обухвата чланке о Србима, Словенцима, Македонцима, Црногорцима, Муслиманима, Хрватима. То је био заједнички рад руских и југословенских научника. Поглавље о народима Југославије написао је колектив аутора из СФРЈ под редакцијом Мирка Барјактаровића, међутим, руски научници из Института етнографије такође су активно учествовали у његовој припреми. Део чланака су написале Маргарита Шихарева (Кашуба), Наталија Велецка, Људмила Маркова. Посебна заслуга припада Сергеју Токареву – он је аутор чланака из етничке историје народа иностране Европе, између осталих, и народа Југославије. Тај рад је био објављен и на српском језику у Београду као посебна књига.

У балканским истраживањима може да се издвоји низ праваца којима су (различитих година) давали предност руски научници. Народима Западног Балкана посвећивали су своје радове академик Јулиан Бромлеј, доктор Маргарита Кашуба, магистар Људмила Маркова, магистар Јулија Иванова. Етнологзи, који се данас специјализују у том региону, у Институту етнологије и антропологије су: доктор Марина Мартинова, магистри Марина Керимова и Роман Игнатјев.

Истраживања традиционалне културе Јужних Словена сачињавају посебан правац у савременој етнолошкој науци. Домаћи научници совјетског периода бавили су се проблемима друштвених односа, социјалних института породице и брака, различитим облицима родбинских заједница. У радовима Маргарите Кашубе⁶, Јулије Иванове⁷ разматра се историјски развој родбинских института и општинских обичаја.

Маргарита Кашуба, чувени руски стручњак у етнографији Јужних Словена, неколико деценија је посветила истраживању социјалних института и духовне културе Југословена. Основне теме њених истражи-

⁵ Народы Мира. Этнографические очерки. Народы зарубежной Европы, т. 1// Народы Югославии. С. 373–500. Москва, Наука, 1964.

⁶ М. Кашуба. (Шихарева) Сельская община у сербов в 19-начале 20 в. Труды института этнографии АН СССР. т. LXII, Москва, Наука, 1960; Ю. Бромлей, М. Кашуба. Брак и семья у народов Югославии, Москва, Наука, 1982.

⁷ Ю. Иванова. Албанцы и их соседи. Москва, Наука, 2006.

вања су биле: 1) породица и брак; 2) породични обреди; 3) календарска обредност.

Истраживач Маргарита Кашуба је проучавала сеоску заједницу код југословенских народа, врсте задруга, односе унутар већих породица. У радовима посвећеним анализи савремене породице код југословенских народа, аутор истиче очување црта традиционалне културе, као што су, рецимо, посебан однос према старијим, доминирајућа улога мушкарца у породици, давање предности рађању мушкарчића.

Тема многих истраживања руских научника су обичаји и обреди југословенских народа, свадбена и породилска обредност, календарски циклус. Класична су постала објављена '79. и '80. године историјско-етнолошка истраживања, написана под руководством крупних научника Сергеја Токарева, затим Маргарите Кашубе: *Календарски обичаји и обреди у земљама иностране Европе* у четири тома, *Брак код народа иностране Европе* у три тома, *Тийологија куће у земљама иностране Европе*.⁸ Захваљујући тим радовима, у етнологији је настао популаран метод комплексног, упоредно-типолошког истраживања великог региона према јединственом програму. Ти су радови познати не само у нашој земљи већ и у иностранству. Ова традиција је настављена у недавној публикацији колективне монографије, која је издата два пута *Рођење дејетџа у обичајима и обредима народа Европе* (1997). Свака од тих књига има одељак који је посвећен Јужним Словенима.

70-их и 80-их година 20. в. у истраживању југословенских народа је стављен акценат на етничку историју и почетне етапе стасавања нација. Велика се пажња додељивала истраживању етничке историје народа Балкана од насељавања полуострва од стране Словена све до настанка националноослободилачких покрета и стварања држава. Академик Јулиан Бромлеј и други научници тог времена усредсредили су пажњу на такве важне историјске догађаје, који су утицали, према њиховом мишљењу, на процес формирања југословенских народа, као што су период турског освајања и Хабзбуршке монархије, националноослободилачки покрети XIX века. Делатност југословенских просветитеља и лидера националноослободилачких покрета у формирању националних језика и књижевности истраживачи су разматрали са гледишта њиховог утица-

⁸ Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Москва, Наука. 1973–1983; Брак у народов Центральной и Юго-Восточной Европы. М., Наука, 1988; Брак у народов Западной и Южной Европы. Москва, 1989; Брак у народов Северной и Северо-Западной Европы. Москва, Наука, 1990; Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны Зарубежной Европы. Москва, Наука, 1997.

ја на етничку самосвест југословенских народа, на сложеност сваког народа и стварање јединствене државе.⁹

Мој први научни рад (дипломски рад) је био посвећен породичним обичајима код Црногораца, а прва књига (Марине Мартинове), објављена крајем '80. године, посвећена је историји стасавања Хрвата као народа, опису етнографских група Хрвата.¹⁰

Касније, нарочито 90-их година 20 в., у радовима Марине Мартинове и Марине Керимове истраживане су етничке мањине, које су умногоме одредиле спецификум становништва Балкана.¹¹ Проблем етничких мањина истраживачи су разматрали у два аспекта. Један од њих се надовезао на етапу истраживања етничке историје југословенских народа, заправо је то било истраживање мањине у историјско-етнографском аспекту, други је обухватао положај етничких мањина у данашње доба.

Посебна етапа у истраживању балканских народа повезана је са истраживањима савремених етничких процеса и југославенске кризе. Руски научници нису могли да остану по страни од тих горућих проблема, који имају не само научни већ и велики социјални значај. Тим пре што су се многи процеси на територији бившег Совјетског Савеза и бивше Југославије одвијали истовремено. Схватање суштине југословенских догађаја било је важно ради схватања суштине тога што се дешава у Русији. Тежња истраживача да анализирају узроке етнополитичке кризе на Балкану и упореде их са сличним кризним ситуацијама, које повремено настају у различитим земљама (Чеченија, Басконија у Шпанији,

⁹ Ю. Бромлей. Становление феодализма в Хорватии. Москва, Наука, 1964.

¹⁰ М. Мартынова. Хорваты. Этническая история 18–19 в. Москва, Наука, 1988; М. Мартынова. Субэтнические группы хорватов в 19 веке. // Этнографическое обозрение. 1983. №1; М. Мартынова. Роль миграции в формировании субэтнических групп (на примере Хорватии в период позднего Средневековья) / Межэтнические контакты и развитие национальных культур. М., 1985. М. Мартынова. Некоторые особенности этнической истории хорватов (о контактах с римской культурой) / Романия и Барбария. К этнической истории народов зарубежной Европы. М., 1989.

¹¹ М. Мартынова. Национальные меньшинства в СР Югославии / Новые славянские диаспоры. Москва, ИЭА РАН, 1996; М. Ю. Мартынова Этнические меньшинства в СР Югославии / Этнические проблемы и политика государств Европы. М., 1997; М. Керимова. Сербь в Венгрии. Сербь в Румынии / Этнические меньшинства в Зарубежной Европе. Москва, Наука, 1997; Дрляча Д., Кашуба М. С., Мартынова М. Ю. Русские в Сербии как исторический и социально-культурный феномен / Меняющаяся Европа. Проблемы этнокультурного взаимодействия. Москва, 2006; Мартынова М. Ю. Этносоциальные особенности современных иммигрантов из СФРЮ // Расы и народы. Вып. 19. С. 134–148. Москва, 1989.

Северна Ирска итд.), умногоме су проширили теоретску и практичну базу таквих праваца у етнологији као етнопсихологија, етнополитологија, антропологија конфликта.

Последњим сусретом етнолога тада још јединственог Совјетског Савеза и јединствене Југославије, вероватно, треба сматрати заједничку конференцију, одржану у Охриду. Према њеним резултатима објављен је Зборник реферата совјетских и југословенских научника, посвећен етничким процесима тог времена у СССР и СФРЈ.¹²

Основни правци истраживања те тематике из 90-их година и на рубу векова су следећи: 1) савремени међуетнички односи; 2) балканска криза и међуетнички конфликти; 3) формирање нових националних држава. Они имају углавном етнополитички карактер: реч је о приказу детаља у конфликтима на међуетничкој бази, што условљава специфичност проблема, који се истражују. Међутим, принципијелна особина радова, припремљених у Институту етнологије и антропологије, састоји се у томе што они одражавају став етнолога.

Сматрам да управо подаци етнологије пружају највреднији материјал за разумевање узрока, суштине и последица балканске кризе. То сам изнела у својој књизи *Балканска криза: Народи и њолијика*, коју сам написала у најтежим кризним годинама за данашње становнике Балкана (*Москва, 1998*), другим радовима – „Рат на Балкану: извор и реалности”, „Србија – Црна Гора – Косово: једна држава или три?”, „Косовски чвор”, заједничкој књизи с Маргаритом Кашубом „Нова етнополитичка мапа Балкана” и др.¹³ Између осталог, њихова основа су и личне опсерваци-

¹² Современные этнические процессы в СССР и СФРЮ. Советско-югославское совещание. Охрид 1–3 октября 1990. Москва, 1992.

¹³ М. Мартынова. Балканский кризис: Народы и политика. Москва, Старый сад, 1998; М. Кашуба, М. Мартынова. Новая этнополитическая карта Балкан. Москва, ИЭА РАН, 1995; М. Кашуба, М. Мартынова. Государственная политика и межнациональные отношения в СФРЮ. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Москва, ИЭА РАН, 1991, №Б-1; М. Мартынова. Федерализм по-югославски / Федерализм и региональная политика в полиэтничных государствах. М., 2000; М. Мартынова. Война на Балканах: истоки и реалии (1991–1994). Исследования по прикладной и неотложной этнологии М. Мартынова. Москва, ИЭА РАН, 1995, № 84; М. Мартынова. Сербия-Черногория-Косово: одно государство или три? Исследования по прикладной и неотложной этнологии. М., 2006. ИЭА РАН, № 185; Мартынова М. Ю. Этнический фактор в югославской модели федерализма / Европа на рубеже третьего тысячелетия: народы и государства. С. 50–79. М., 2000.

Мартынова М. Ю. Трудовая миграция из СФРЮ. Профессиональная ориентация и реальное трудоустройство / НТР и национальные процессы. М., 1987. С. 217–230.

је. Истакла сам да многе последице кризе обухватају етничку сферу, то је, између осталог, прегруписивање становништва на територији бивше Југославије по етничком принципу, услед чега у зонама конфликта нису остали рејони са мешовитим становништвом, порастао је број јужнословенске дијаспоре ван Балкана, нагло се смањио број мешовитих бракова. При томе је положај српског становништва, које се нашло ван Србије, једно од најозбиљнијих и најконфликтнијих питања у балканској кризи.

Не могу да не поменем радове Маргарите Кашубе о Босни и Херцеговини, српском становништву Хрватске, Косову¹⁴, истраживања Јулије Иванове о етничком аспекту косовске кризе¹⁵, књиге сарадника Института славистике – Јелене Гусјкове¹⁶ о политичким аспектима балканске кризе, Романа Игнатјева о Ј. Цвијићу и проблему граница у антропологији.¹⁷

Данас се у савременим истраживањима формира нови, за сада још неразрађени правац: истраживање динамике ситуације у државама, које су настале после распада Југославије. У вези са тим предстоји анализа етничких последица тих конфликта, као и прогнозирање развоја ситуације у новонасталим националним државама. То је задатак за наредне године. Данас Етнографски институт САНУ и Институт етнологије и антропологије „Миклухо-Маклај” РАН имају уговоре о сарадњи у два темама „Етнички процеси у словенском свету после 1991. године”

¹⁴ М. Кашуба. Сербы Боснии / Новые славянские диаспоры. М., 1996; М. Кашуба. Этнический аспект становления суверенной республики Босния и Герцеговина / Европа на рубеже третьего тысячелетия: народы и государства. Москва, 2000; Кашуба М. С. Конфликтная ситуация в Государственном сообществе Сербии и Черногории: Автономный край Косово и Метохия – прошлое и современность / Меняющаяся Европа: Проблемы этнокультурного взаимодействия. Москва, ИЭА РАН, 2006; Бромлей Ю. В., Кашуба М. С. Некоторые аспекты современных этнических процессов в Югославии / Советская этнография. 1969. №1.

¹⁵ Ю. Иванова. Косовский кризис. Этнические аспекты проблемы. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. Москва, ИЭА РАН, 1999, № 128.

¹⁶ Е. Гуськова. Динамика косовского кризиса и политика России // Косово. Международные аспекты кризиса. М. 1999; Югославия в огне. Документы, факты, комментарии. М. 1992.

¹⁷ Р. Игнатъев. Креманско пророчанство vs. *μαντείο των Δελφών* (К исследованию национальных особенностей прорицания / Славянский альманах 2005. Москва, Индрик, 2006.; Р. Игнатъев. „Метанастасические движения”, „культурные пояса” и „психические типы” Йована Цвиича в связи с балканской модернизацией // Человек на Балканах. Вып. 3. СПб.: ИнСлав РАН, 2007; Р. Игнатъев. Анкета као ефикасан инструмент етнографического истраживања (модел Ј. Цвијића) // Сборник радова Првог конгреса српских географа. Београд, 2007.

и „Свакодневна култура у постсоцијалистичком периоду”. Велика група српских научника била је гост 7. конгреса етнографа и антрополога Русије, одржаног 2006. у граду Саранску, главном граду једне од република Русије – Мордовије. Тамо су руски научници сазнали, из реферата директора Драгане Радојичић, о успесима етнолошке науке у Србији.¹⁸ Драгана Радојичић је била гост 9. конгреса етнографа и антрополога Русије, одржаног 2011. у Петрозаводску. Њен рад „Бока Которска и Русија од 17. до 20. века. Српско-руски односи” 2007. године био је објављен у зборнику нашег института.¹⁹ Почетком 2008. као резултат сарадње Етнографског института САНУ и Института етнологије и антропологије „Миклухо-Маклај” РАН објављен је Зборник радова научника Русије и Србије „Наш свакодневни живот. Антрополошка истраживања научника Русије и Србије”.²⁰ Често посећујем Подгорицу на позив ЦАНУ, што је од велике важности за мој научни рад. Сматрам да је овај скуп веома важан за развој друштвених наука у нашим земљама и надам се да ће сарадња двију наших академија трајати више година.

Marina MARTINOVA

STUDYING OF THE BALKANS AT THE INSTITUTE FOR ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY OF THE RUSSIAN ACADEMY OF SCIENCES

Summary

The paper aims to present the history and overall state of research about the Balkans in Russia. The leading ethnological publications and projects of the Institute for ethnology and anthropology of the Russian Academy of Sciences are presented, which encompass a whole complex of problems, from the historical to the contemporary, cultural-daily and ethno-political processes, the problems of identity and anthropology.

Key words: Russian Academy of Sciences, ethnological research, history and theory of ethnological sciences

¹⁸ Д. Радојичић. Научно-исследователскаја дејателност Етнографског института Сербској академији наука и искуства. VII конгресс етнографов и антропологов Русије. Саранск, 10–12 јула. 2007.

¹⁹ Д. Радојичић. К историји сербско-руских одношења: Которска бухта и Русија. Мењајућа Европа. Проблеми етнокултурног взаимодејства. Москва, ИЭА РАН, 2006.

²⁰ Наша повседневна жизнь. Антропологические исследования ученых России и Сербии. М. Мартынова, Д. Радојичић. (уред.). Москва, РУДН, 2008.

